

STM 1960

Roman som orgelsakkunnig

Av Ingmar Bengtsson

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

ROMAN SOM ORGELSAKKUNNIG

NÅGRA NOTISER OCH TVÅ NYFUNNA BREV

FRÅN DEN TIDPUNKT då Johan Helmich Roman drog sig tillbaka till »ödemarken» några mil norr om Kalmar flyter uppgifterna om honom inte oväntat allt sparsammare. Romans dövhet, bräckliga hälsa och ytterligare *modestie* ger förklaring nog på hans tillbakadragenhet under detta skede. 1757 anförtrodde han sin frände Martin Lidén att han i Kalmar »ej besvärat någon sedan 1748 nyårsdagen». De mera regelbundna kontakter han upprätthöll i grannskapet (t. ex. med kyrkoherden Anders Svebilius i Ålem) synes ha varit få.

Ur lokal synpunkt måste det emellertid ha framstått som högeligen märkligt att ha en hovintendent och f. d. hovkapellmästare boende inom länet. Landets främste *musicus*, kommen från kungliga huvudstaden, tillika ståndsperson med kungliga titlar — en större auktoritet i alla slags musikaliska angelägenheter kunde knappast existera i provinsens ögon!

Spörsmål för vilka en sådan auktoritet behövde tillkallas yppade sig väl på den tiden mera sällan i Kalmar-stiftet. Ett viktigt undantag fanns dock: orgelbyggnadsfrågor. På det området hände en hel del vid mitten av 1700-talet inom både Kalmar och Linköpings stift. Åtskilliga församlingar önskade få nya orgelverk, och flera mer eller mindre framstående orgelbyggare inom och utom Cahman-skolan fann här ett tacksamt verksamhetsfält.¹

Vid ett par sådana tillfällen anlätades den gamle hovkapellmästaren på Haraldsmåla. Möjligtvis har det skett i större omfattning än vad som här skall redovisas; för att utröna detta krävs mera systematiska undersökningar än jag hittills haft tillfälle att genomföra.² Följande anteckningar om Roman som orgelsakkunnig avser två tillfällen: i *Ljungby* församling 1755 och i *Kisa* församling 1758. Största intresset tilldrar sig härvid orgelbygget i Kisa. Helt oväntat har nämligen i detta sammanhang påträffats två hittills okända brev av Romans hand. Upptäckten

¹ Se främst A. Hülphers' *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter...*, Westerås 1773, B. Wester: *Studier i svensk orgelkonst under 1600- och 1700-talen*. — STM 13 (1931) s. 45—72, samt E. Ericis arbeten *Orglar och orgelbyggare i Linköpings stift*, I: *Linköpings stift i ord och bild*, Sthlm 1949, och *Försök till Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige...*, 2:a uppl. 1956 (stencil).

² Dr E. Erici, som i samband med sina omfattande orgelstudier genomgått arkivalier från alla här aktuella församlingar, har dock vänligen meddelat mig, att han noterat Romans namn endast i samband med orgelbygget i Ljungby.

gjordes för mer än tio år sedan av nuvarande landsarkivarien i Vadstena fil. dr A. Sandberg.³ 1959 fick undertecknad besked härom och erhöi dr Sandbergs tillstånd att publicera de båda Roman-breven. För detta får jag uttrycka min tacksamhet. De brev av Romans hand, som hittills påträffats, är så anmärkningsvärt få, att varje nytt fynd måste tillmätas stor betydelse. De båda brev, som nedan återges in extenso är i flera hänseenden synnerligen värdefulla, och daterade knappt ett halvår innan Roman slutade sina dagar måste de höra till de sista han någonsin skrev.

L j u n g b y. I början av 1750-talet upprättades en orgelbyggerverkstad i Kalmar av Wistenius-lärjungen Lars Wahlberg (1723/24—1776) och hans kollega Anders Wollander.⁴ Till deras första orgelbyggen i länet hörde det i Ljungby kyrka (någon mil söder om Kalmar).⁵ I sockenstämmoprotokollet från andra adventssöndagen 1755 redovisas kyrkorådets i Ljungby beslut att utrusta kyrkan med »ett nytt och praktigt orgelwärc», bestående av »manual af til tio utwalda och liufliga stäm[m]or, samt Pedal til 7. likaledes wackre och behageliga stäm[m]or, 4. bälgar 3 windtlådor. 1. tremulant jämte et kostbart *Claver*».⁶

Protokollet fortsätter:

»Efter Församlingens godtfinnande har Kyrkorådet utaf HofIntendenten och Kongl. Öfwer HofCapellmäster Herr Johan Roman inhämtat underrättelse och råd huru detta nya orgelwärc till storlek och stäm[m]or måtte, i anseende til Kyrkans rymd med nytta inrättas. En så högt ärfaren Mans mogna betänkande har Kyrkorådet sökt i alla delar wid *Contractets* uprättande jämwäl och *Orgelbyggarnas* påminnelse uti inrättningen och arbetet på det nogaste at efterfölja.» — — — »Hwad möda och flijt, tro- och upriktighet *orgelbyggarna* hafwa uti sitt åtagne arbete wid detta orgelwärc å daga lagt, läre församlingens *respective* Innevänare nästan ifrån början och alt framgent, sielwa hafwa med nöije förnummit; men til vidare säkerhet, så wäl å församlingens, som *orgelbyggarnes* sida, ärnar man anlita Herr HofIntendenten Roman at resa hijt och det nya orgelwärcet bepröfwa, samt öfwer dess beskaffenhet [,] structur och innanrede sitt betygande meddela.»

Tyvär har inga handlingar påträffats, som närmare kan belysa Romans insatser i detta sammanhang. Däremot finns det en långt senare uppgift, som kan tyda på att Roman varit nöjd med Wahlbergs orgelbygge. Wahlberg hade lättsinnigt nog grundat sin verkstad utan att

³ Inom ramen för de forskningar, som ligger till grund för hans arbete Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med 1800. Lund 1948.

⁴ Cf. Hülphers s. 193 och Erici: Orglar och orgelbyggare..., s. 18f.

⁵ Hülphers s. 297: »Ljungby werk med Pedal, war byggt genom Wahlberg, men förstördes 1758, då Kyrkan brann af Liungeld.»

⁶ Landsarkivet i Vadstena (VaLA): Ljungby kyrkoarkiv K I 3, originalpag. 1001f.

inneha orgelbyggerprivilegium.⁷ »Obekymrad om alla sådana 'formaliteter' fortsatte dock Wahlberg sin verksamhet, ända tills Wistenius stämde honom...»⁸ Detta hände 1771. Wahlberg och Wollander inlämnade omedelbart en privilegieansökan, vilken i sedvanlig ordning behandlades av Kungl. vetenskapsakademien och Kommerskollegium. Härvid kunde Wahlberg — såsom E. Erici framhållit — bl. a. förete en rekommendation från Roman. I vilken form denna rekommendation meddelades vet vi inte; någon originalhandling synes ej finnas bevarad. Såvitt bekant återfinns uppgiften endast i vetenskapsakademiens protokoll från 1771, där det i § 1 under den 16 oktober heter:

»Herr Kryger anmälte, at Orgelbyggarna Wahlberg och Wollander i Östergöthland hos Kongl. Commerce-Collegium gjordt ansökning om Privilegies ärhållande, och hemstälte på K. Collegii vägnar, om de först böra undergå Examen. Och som [af] det trovärdiga vittnesbörd, som uplästes, befants at, den förre redan i 20 År varit Orgelbyggare samt förfärdigat åtskilliga större och mindre, som af gode kännare, ibland andra af framledne HofIntendenten Roman blifvit gillade och berömde, så pröfvades Han böra slippa Examen: men at den andre, som inga sådana intygande kunde upvisa, borde examineras, om han vill för sig sielf ärhålla Privilegium. Detta fick Secreteraren befallning at munteligen uti Kongl. Collegio tilkänna gifva.»

K i s a. Kring orgelbygget i Kisa kyrka i V. Enebys pastorat, Linköpings stift, uppstod en lång rad förvecklingar. Händelserna tog sin början 1755 och slutade med en rättegång i Linköping 1759. Huvudpersonen i dramet är den bekante östgötske orgelbyggaren Jonas Wistenius (1700—1777); kring honom figurerar främst dir. musices i Linköping Johan Miklin, kyrkoherden i V. Eneby Zacharias Juringius och organisten i Hedvig Eleonora i Stockholm Lars Kinström. Förloppet skall här blott refereras i allra största korthet för att ge bakgrunden till Romans roll och de båda brev han avsände den 1 juni 1758 i anledning av ärendet.⁹

Wistenius fick kontrakt på orgeln i september 1755 efter en varm rekommendation av Miklin hösten innan. Redan i april 1756 anför kyrkoherden att bygget börjat bli dyrare än församlingen har råd med, och halvtannat år senare står man inför ett obehagligt faktum: orgeln är fär-

⁷ Hülphers' uppgift att kompanjonerna börjat »Orgbyggnad för egen räkning på 1750-talet, hwartil de ock nyligen erhållit Priwilegium» (not 37 s. 193) måste i detta hänseende korrigeras.

⁸ Erici: Orglar och orgelbyggare..., s. 18.

⁹ Handlingarna i målet återfinns i Linköpings domkapitels arkiv B I 48, E IV 37 och I a 60 samt V. Eneby kyrkoarkiv K I 2, samtliga i VaLA. Om Wistenius se även Erici: Orglar och orgelbyggare..., s. 12—18. Hülphers redogör för Kisa-orgeln s. 266; »Kisa första Positiv såldes 1734, och det andra 1756 sedan Kyrkan wart nybyggd, nu warande werk om 19 st. för 6500 dal. uppsatte Wistenius 1757.» (Den 1734 uppsatta orgeln var byggd av Cahman.)

dig, men Wistenius har satt in stämmor till ett avsevärt större belopp än vad som överenskommit i kontraktet. Också i andra hänseenden har han tagit sig friheter: i kontraktet har sannerligen inte talats om »krökningar, förproppningar, förvandlingar och ombyten af trä för tenn, blinda och dumba pipor i stället för seende och ljudande med mera». Till råga på allt inlämnar besiktningsmannen Miklin först en attest enligt vilken han finner verket »aldeles godt och försvarligt til alla dess delar», men några månader senare en attest »af helt annat innehåll», varför församlingen finner hans approbation vara »af intet värde». Den 25 april 1758 begär kyrkoherde Juringius att konsistorium och landshövding skall tillsätta »en lag-myndig *commission*» med uppdrag att undersöka saken. (Själv föreslår han Herr Probst Wimmermark, organisten Magnus Wijstrand i Söder-Vij och Herr Capellmästaren Cellbell (sic!) i Stockholm.) Sedan landshövdingen givit utlåtande i ärendet den 12 maj, behandlades det i konsistoriet den 24:e samma månad. Härvid »fann *Consistorium* för bäst, at genom bref anmoda then ej mycket långt therifrån boende, förr thetta Kongl. *Capell* Mästaren Herr Hof-*Intendenten* Roman, om thetta Orgelwerks besigtigande».

Den skrivelse, som samma dag avgick till Roman, finns bevarad i ett koncept och har (med reservationer för feltydningar av det svårlästa och flerstädes ändrade utkastet) följande lydelse:¹⁰

»Tit[ul]i ej mindre bekanta ädelmod, än domare-skicklighet, uti then twist, som til Cons[istor]ii myckna oro sig yppat, ang[åen]de et til Kisa K[iyr]ka förfärdigadt orgelwårks behöriga god- och likformighet med thet om thess förfärdigande uprättade contractet, har gifwit Cons[istor]io fulkomligaste både anledning och säkerhet [?] at härmed hörsamligen anholla, thet behagade Tit. för then härunder beroende Guds äras och en hel församlings antingen nödiga upplysnings el[ler] tilständiga rätts skull, benäget åtaga sig, at besiktiga och med ber[ör]de contract jemföra thetta orgelwerk samt theröfwer sitt önskelige och owäldega yttrande aflemna. Consistorium utbeder sig häröfwer ett gunstbenägit Swar om willfarighet härutinnan, samt at Tit. tåktes i sa[mm]ja swar utsättja så tilräklig tid och dag til merbem[äl]te besiktning, at så väl Hr Landshövdingen, som Cons[istor]ium, kan föranstalta om sina utskickade och witnen therwid, samt wederbörlig anstalt äfwen fogas så väl til Tit[ul]i resekåstnad som öfriga tilbörligheter. Cons[istor]ium förblifwer [...?] med besynnerlig högaktning och erkänsla
exp.s.d. [=24.5.1758.] Vidi P. F. [=Petrus Filenius.]»

Redan åtta dagar senare avsände Roman de båda svar, som nedan återges. Den 7 juni antecknar konsistorienotarien i sitt protokoll: »På thet, th. 24. sistl.(3.§.) til Hr Hof-*Intendenten* Roman aflåtna, inkom nu

thess, th. 1. *hujus*, gifna swar, at en ganska swår och lätteligen dödlig sjukdom, nekade honom, efter sin önskan, fullgöra *Consistorii* åstundan.» — Vad som sedan hände är i korthet följande. Organisten Lars Kinström från Stockholm tillkallas¹¹ och avger ett besiktningsutlåtande, som inte kunde vara mera negativt.¹² Tvisten leder efter nyår 1759 till rättegång med den utgången, att Kinbergs attest förklaras »aldeles kullkastad och uphäfven» (sedan Miklin muntligen förklarat sina motstridiga intyg) och att Wistenius befrias från allt åtal.

I sina brev berör Roman i lika knappa som talande ordalag sin svåra sjukdom. Med rörelse iakttar vi den skärande kontrasten till Sahlstedts minnesbild, tecknad nio år senare: HofIntendenten ROMAN var til wäxten af medelmåttig längd, stadig och fyllig til kroppen; hade qwicka ögon, et ljust ansigte, hwartutur framlyste den fromhet och uppriktighet som låg i hjertat.»¹³ Båda breven är genomlysta av denna fromhet, och i brevet till domprosten (II) kommer hela den osjälviska plikttröhet och redbarhet till uttryck, som var så djupt förankrad i Romans väsen.

¹¹ Hülphers anför (not 26 s. 186—88) om Kinberg att han »gjorde Clower och Cymbaler, men hade äfwen försökt bygga et Orgwerk til Torneå 1753, fast än det samma snart blef odugligt». Måhända var Kinström en av de »Claverister» Roman åsyftar i ett av sina brev?

¹² Principal 4' beskrivs t. ex. som »ganska ojämn i sin thon och *intonation*, at icke en enda pipa liknar en wälgord *Principal*, utan den ena i sit liud är hes, den andra något starkare». Om övriga stämmor heter det i tur och ordning »hes och swag», »hes och oförsvarlig», »odugelig», »aldeles otjenlig at stå i någon *Manual*» etc. etc.

¹³ Breven utvisar, att Romans sjukdom torde ha varit relativt långt framskriden i juni 1758. Det förtjänar måhända noteras, att han i sitt brev till Martin Lidén av den 19 maj 1757 inte på minsta sätt antyder att han redan då var sjuk. (Cf. I. Bengtsson: J. H. Roman och hans instrumentalmusik, Uppsala 1955, s. 59 not 4.) Romans testamentshandling från nyårsafton samma år (op. cit. s. 63) skulle kunna tolkas som ett tecken på att han *då* angripits »af krävetan», men dess upprättande kan lika väl ha föranletts av budskapet om sonen Johan Helmich den yngres död en vecka tidigare.

¹⁰ Linköpings domkapitels arkiv B I 48 (Koncept till utgående handlingar), s. 25.

I. [fol. 1r:] *Exhib. th. 7, Junii, å. 1758.*

1 Högyrdige Herr Doctor och Biskop,
så ock
Hög- och Ärevyrdige Herrar
Consistoriales.

När desse rader skola vitna at Gunstig | skrifvelse är mig tilstöld,
manar öfvertygelsen om | deras bristfällighet, at til min enskyllan näm-
na, | uti hvad tilstånd de skrives. En långvarig [fol. 1v:] svår sjukdom
har nedslagit mig, »at jag ock för- | gäter äta mit bröd» [,] har dock nu
skridit från sän- | gen til pulpeten, likare et Skeleton, än at kunna |
göra en Brefställares sysla, och rättligen tolka | hjertats tankar, hoppas
likväl at brist af lyck- | ligt träffade ordsätt, ej sätter uti tvifvelsmål,
oskrym- | tad tacksamhet emot Vördade och Vittre Herrars | Hulda
Åtanka, som hedrar mina förflutne | Lefnads dagar, och blir min
instundande Lifs- | aftons hugnad.

Med hiertlig oro spörjes, hurusom et | företagande, så lofligt och
anbefalt som det är, at uprätta | Guds lof med frögd, möter mång svår-
righet, där- | emot är hugnaden större än den med ord kan [fol. 2r:]
uttryckas, när det rönes, at Gud upväckt | trogne och nitiske Skaffare
til Sin Äras | främjande. HERren tänke uppå Sine gode | och trogne
tjänare, och bårtkaste icke then | barmhertighet som The med Theras
Guds Hus, | och i Hans vagt göra. HERren tänke up[p]å | Them
til thet bästa.

Med denna innerliga önskan fram- | härdar vördsamast
Högyrdige Herr Doctorn och Biskopens
samt

Hög- och Ärevyrdige Herrar Consistoriales

lill haraldsmåla

Junij. 1.
1758.

ödmjukaste tjänare
johan helmich romañ.

¹ Brevet är i första hand ställt till Andreas Olavi Rhyzelius (1677—1761), som blev biskop i Linköpings stift 1743.

II. [fol. 1r:]

1 Högyrdige Herr Doctor och Dom Probst,
Vördad Gynnare.

At lefva uti Värdig Herres hulda | åtanka, skattas billigt som bästa
Lif- | ränta, hvaremot upriktig erkänsla vore | glad at visa sig i full
dag: Såleds blefve | nöjsamt nyttjat, Gunstigt gifvit tilfälle, at [fol. 1v:]
medelst Lydnad betygga Vålmening, så framt | omöjlighet icke nekade
at företaga någon | resa, när et långvarigt smärtefullt tilstånd | bjuder,
at i stillhet afbida och reda mig til | min vandrings slut.

2 Harmligt spörjes oredig handel med | Orgbygnad, hvarmedelst Con-
tract och Värk- | ställighet dissonera, tvärt emot föreskrefven | för-
maning och varning 1. Thess. 4.6. Que | personne ne foule son frere,
ou ne fasse | son profit au dommage de son frere en | aucune affaire:
parcè que le Seigneur | est le vengeur de toutes ces choses. [fol. 2r:] Då
får ej lofvat bly förvandlas i trä, bättre | vore at hafre byttes i råg til
församlingens | båtnad. At förekomma mångt oskick, be- | höfdes en
Werckmeister, i sin tid Kunglig Preüs- | sisk Inspector öfver alla
Orgvärk i försten- | dömet Halberstadt. En Man som med sina |
tryckta arbeten (: det ena kallat: Orgel-Probe, | det andra: Erweiterte
Orgel-Probe, och det | tredje: Organum Gruningense redivivum, | för-
utan flere böcker:) visat, at han vinlagt sig | om sin sysla. En enda
sådan Man, skulle mången | tänka gjorde tilfyllest til et Värks besikt-
ning, lik- | väl berättas uti den sistnämnde tractaten, at | [fol. 2v:] Præto-
rius, CapellMästare och HofOrganist | varit den 48° Examinator, som
spelt och | genomgådt det Grüningske Orgvärket. | Om därvid före-
fallit Utmätning, innan | målet blifvit lagligt granskat och dömt, | är
ej spordt. jag dierfves icke an- | måla förslagsvis, någon til den be-
gärte | förrättningen, eftersom: recommendera, | heter i min glos-bok:
At gå i borgen | för en annans förhållande: Så bör ock | därtill nämnas

¹ Brevet är ställt till Petrus Filenius (1704—80), domprost i Linköpings stift 1744—61 och därefter Rhyzelius' efterträdare. Betr. dessa strängt ortodoxa kyrkans män må hänvisas till J. A. Westerlund och J. A. S. Setterdahl: Linköpings stifts herdaminne, I, Linköping 1915.

² Av de tre arbeten av Andreas Werckmeister, som Roman nämner — utkomna respektive 1681, 1698 och 1705 —, har hittills endast Erweiterte und verbesserte Orgel-Probe påträffats i något offentligt svenskt bibliotek. (Cf. Å. Davidsson: Catalogue critique et descriptif des ouvrages théoriques sur la musique..., Upsala 1953, nr 102. Ex. i MAB.)

3 *Organister, men jag kän- | ner ingen Organist i Sverige, undanta- |*
gande den gamle Zellbell; de andre, dem [fol.3r:] jag hördt, äro Clave-
risten: vil dock härmed | ej hafva nekat, at ju icke til äfventyrs, | någon
torde finnas, hvars Modestie här- | tils dott hans Merit. I fall at |
jämte det omtvistade värket, flere Orgor | i den negden också behöfde
besiktning, | och kostnaden således lättades för Kisa | Församling,
4 *tyckes mig, at om därtill | kallades den gamle Zellbell och en af | de*
tvänne Orgbyggare, som i Sanct | Cathrinæ Kyrkja, i Stockholm,
upsatt | et godt Värk (: personerne och nam- | nen äro mig obekante :)
då kunde | deras edeliga vitnesbyrd gifva åstundad [fol.3v:] och nödig
upplysning.

Hvad som felas uti Titeln och | brefvet til Consistorium, tilräknas
ej | en öknebo, som platt ingen tilgång | ägt til rättelse, när brefvet
skulle | skrivas.

jag har den Åran at vördsamt | vara och blifva all min tid
Högvyrdige Herr Doctor | och Dom Probstens

lill haraldsmåla
Junij. 1.
1758.

ödmjuka tjänare
j: h: romañ

³ Ferdinand Zellbell d. ä. (1689—1765) hade varit organist i Storkyrkan från 1717; fr. o. m. slutet av 1753 upprätthöll han tjänsten med bistånd av sin son.

⁴ De tvenne orgelbyggare, som Roman anbefalldes, var inga mindre än Jonas Gren och Pet(t)er Strähle. De ingick sitt kompanjonskap 1748 och avled båda 1765. Orgeln i Katarina byggdes 1751. »Nu warande wakra werk, ibland de bästa och prydeligaste i Stockholm, blef upsatt af Gren & Strähle 1751» skriver Hülphers (s. 211, jämte uppgifter om dispositionen). Den sköna fasaden ritades av Jean Eric Rehn. Firmans övriga orglar i Stockholm tillkom alla senare — Slottskyrkan 1752, Ulrika Eleonora 1753 etc. — och kan inte ha avlyssnats av Roman. Om Gren & Strähle se vidare Hülphers s. 189f. och Wester op.cit. s. 65f.